16 к
28652 к

СЕЙСЕМ АТА ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЭПИГРАФИКАСЫ
АРАБОГРАФИЧЕСКАЯ ЭПИГРАФИКА НЕКРОПОЛЯ СЕЙСЕМ АТА
ARABOGRAPHIC INSCRIPTIONS OF THE SEYSEM ATA NECROPOLIS

16 к.
28652/2

СЕЙСЕМ АТА ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЭПИГРАФИКАСЫ
АРАБОГРАФИЧЕСКАЯ ЭПИГРАФИКА НЕКРОПОЛЯ СЕЙСЕМ АТА
ARABOGRAPHIC INSCRIPTIONS OF THE SEYSEM ATA NECROPOLIS

Маңғыстау облысының әкімдігі
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
«Маңғыстау облысының мәдениет басқармасы» ММ
«Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы» ММ
Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

16 К
29652 1/2

СЕЙСЕМ АТА ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЭПИГРАФИКАСЫ

Құрастырушылар:
Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев
Жауапты редакторы – Б.М. Бабаджанов
Ағылшын тілі редакторы – Нил Робинсон

АСТАНА - 2015

Akimat of the Manghistau Oblast
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
«Administration of Culture of the Manghistau Oblast»
«Manghistau National Historical and Cultural Reserve»
R. B. Suleymenov Institute of Oriental Studies
L. N. Gumilyov Eurasian National University

ARABOGRAPHIC INSCRIPTIONS OF THE SEYSEM ATA NECROPOLIS

Edited by:
A.K. Muminov, A.Sh. Nurmanova, N.A. Qulbayev
Editor – B.M. Babadjanov
Editor of theEnglish text – Neal Robinson

ASTANA - 2015

«Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштері» сериясы, 2-кітап
Серия «Эпиграфические памятники Казахстана», книга 2
Book Series "Epigraphic Monuments of Kazakhstan," Book 2

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

М.Қ. Әбусейітова (төрайым), Ә.Қ. Муминов, Ж.Н. Сафуллин, Б. Еженханұлы, С.Е. Әжіғали, Н. Базылхан, А.Ш. Нұрманова (Қазақстан), Девин ДиУис, Аллен Фанк (АҚШ), Мария Шупе (Франция), Б.М. Бабаджанов (Өзбекстан), К. Табалдиев (Қырғызстан), А.К. Бустанов (Ресей), Хуа Тао (Қытай)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

М.Х. Абусеитова (председатель), А.К. Муминов, Ж.Н. Сафуллин, Б. Еженханулы, С.Е. Ажигали, Н. Базылхан, А.Ш. Нурманова (Казахстан), Девин ДиУис, Аллен Франк (США), Мария Шупе (Франция), Б.М. Бабаджанов (Узбекистан), К. Табалдиев (Кыргызстан), А.К. Бустанов (Россия), Хуа Тао (Китай)

EDITORIAL BOARD

M.Kh. Abusseitova (Chair), A.K. Muminov, Zh.N. Safullin, B. Ezhenkhanuli, S.E. Azhighali, N. Bazilkhan, A.Sh. Nurmanova (Kazakhstan), Devin DeWeese, Allen Frank (USA), Maria Szuppe (France), B.M. Babajanov (Uzbekistan), K. Tabaldiev (Kyrgyzstan), A.K. Bustanov (Russian Federation), Hua Tao (China)

УДК ӘОЖ 930.27 (574)
ББК КБЖ 63.2 (5 қаз)
С 31

Сейсем Ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы -Арабографическая эпиграфика некрополя Сейсем Ата -Arabographic Inscriptions of the Sisem Ata Necropolis.

Кіріспе, құрастыру, араб, парсы, түркі тілдерінен аударма, көрсеткіштер Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев. Ғылыми консультант М.С. Нұрқабаев. Ағылшын тіліне аударма Нил Робинсондікі / Жауапты редакторы Б.М. Бабаджанов. Астана, 2015. –160 б.

ISBN 978-601-302-339-7

«Қазақстанның эпиграфиялық ескерткіштері» сериясында Маңғыстау облысының «Мәдени мұра» аймақтық бағдарламасы бойынша Сейсем Ата қорымының араб графикалы жазуларының мәтіндері алғашқы рет шығарылып отыр. Қорым Маңғыстау облысының Маңғыстау ауданында орналасқан. Альбом-кітапқа 204 жазу енгізілген. Әрбір жазу ескерткіштің фотосуреті, терілген мәтіні, қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне аудармасымен, түсіндірмелерімен қоса берілген. Альбом-кітап зерттеу бөлімімен (Кіріспе), ғылыми көрсеткіштермен жабдықталған.

Кітап тарихшыларға, дінтанушыларға, шығыстанушыларға, мәдениеттанушыларға, Орталық Азия мен Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің әртүрлі аспектілеріне ден қоюшы барша оқырмандарға арналған.

Введение, составление, перевод с арабского, персидского, тюркского языков, указатели: А.К. Муминов, А.Ш. Нурманова, Н. А. Кульбаев. Научный консультант М. С. Нуркабаев. Перевод на английский язык Нил Робинсон / Ответственный редактор Б.М. Бабаджанов. Астана, 2015. – 160 с.

В серии «Эпиграфические памятники Казахстана» впервые издаются тексты арабографических надписей некрополя «Сейсем Ата». Некрополь расположен в Мангистауском районе Мангистауской области. В книгу-альбом вошли 204 надписей. Каждая надпись сопровождается ее фотоснимком, набранным текстом, переводом на казахский, русский, английский языки, комментариями к переводу. Книга-альбом включает в себя исследовательскую часть (введение), а также научные указатели.

Она предназначена для историков, религиоведов, востоковедов, культурологов, всех, кто интересуется различными аспектами истории и культуры Центральной Азии и Казахстана.

Introduction, compiling, translation from the Arabic, Persian, and Turkic by Ashirbek Muminov, Aytzhan Nurmanova, Nurlan Qulbayev. Consultant Maqsut Nurqabayev. Translation into English by Neal Robinson / ed. Bakhtiyar Babadjanov. Astana, 2015. –160 c.

The texts of the incriptions in Arabic script on the Sisem Ata necropolis are being published for the time in the series "Epigraphic Monuments of Kazakhstan." The necropolis is located in Manghistau district in Manghistau Oblast. 204 inscriptions are included in the album. Each inscription is accompanied with a photograph, printed text, and commentary on the translation.

The album includes a research section (Introduction) and indices.

It is designed for historians, researchers of religion and culture, orientalists, and all those interested in various aspects of the history and culture of Central Asia and Kazakhstan.

ISBN 978-601-302-339-7

ӘОЖ: УДК 930.27 (574)
КБЖ: ББК 63.2 (5 қаз)

© А.К. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев, 2015
© С.К. Нұркешов, Е. Джумаев фото, 2015
© «Фолиант», 2015

ЕСКЕРТКІШ БАСЫЛЫМЫНА КІРІСПЕ

Сөз басы

«Эпиграфика» сөзі гректің *«epigraphein»* (тура баламасы – «жазба жылнама») сөз тіркесінен шыққан, ал ол ғылыми термин ретінде және кең мағынасында қатты зат бетіндегі кез келген жазбаны білдіреді. Яғни, сәулет ескерткіштері, сәндік және тұрмыс бұйымдары, әшекейлер, киім және құлпытас бетіндегі жазулар. Жоғарыда аталған жазбалардан бұйымдарды жасаушы шеберлер, кейде олардың иегерлері, құрылысшылар, сәулетші-шеберлер, қайтыс болған тұлға (эпитафия, мазар не құлпытас бетінде болған жағдайда) жайлы бірегей деректерді табуға болады. Әдетте, бірнеше рет көшірілетін (тіпті, кейде біржақты түзетулер енгізілетін) қолжазбаларға қарағанда, эпиграфикалық ескерткіштер қайта көшірілмейді, яғни жазылған уақытындағы кезеңді дәлірек көрсете алады, сол замандағы талғамдар, заманында болған тұлғалардың нақты сипаты, тіпті, олардың сауаттылық дәрежесін де бағалауға мүмкіндік береді.

Өткен заманның хан-сұлтандары не жоғары лауазымды тұлғалардың басына тұрғызылған керемет сәулет өнері ескерткіштері мен сәнді құлпытастардағы жазбалар осы күнге дейін белгілі жазба ескерткіштердің, яғни, тарихи немесе агиографиялық шығармалардың мәліметтеріне қосымша деректер береді. Алайда, қолжазба бетіне рулық, тайпалық, әлеуметтік топтардан тұратын «қара халық» деген түсінікке кіретін, атақ-лауазымы төменірек болғанымен, маңайында болып жатқан маңызды оқиғалардан тыс қалмаған, барынша өзіндік үлесін қосқан қарапайым кісілердің есімдері түспеген. Турасын айтқанда, тарих ғылымындағы ең маңызды түсініктердің бірі «әлеумет» нақты осы аталған топтардан құрылады, яғни тарихшылардың ең маңызды міндеттерінің бірі осы топтың ахуалын анықтау. Осылайша, әлеуметтік сатының төменгі жағында орныққан, дегенмен, тарихта өз құрылымымен құнды қызмет атқарған топ өкілдері туралы кез келген мәлімет «қара халық» деп аталынатын топтың әлеуметтік өмірін жаңғыртудағы біздің мүмкіндігімізді арттырады. Яғни, осы бағыттағы кез келген дерек, тек тарихшыларға ғана емес, этнолог және басқа да кең көлемдегі мамандарға да маңызды болып табылады. Басып шығарудың, сол арқылы бірегей эпиграфикалық мәтіндерді сақтап қалудың артықшылығы, әдетте, болатын жариялау қиыншылықтарын жуып кетеді. Осындай басылымдардың филолог, тарихшы, антрополог мамандарына пайдасы зор болары даусыз.

Эпиграфикалық жазбаларды жарыққа шығару, әсіресе, құлпытас жазбаларын жариялау әрқашан да маңызды, бұл жұмыстардың бір мақсаты Қазақстанның әлеуметтік тарихы бойынша жергілікті дереккөздерінің түрін кеңейтіп, көбейту болса, оның мәліметтері ата-бабаларымыздың әлеуметтік байланыстары мен мәдениеті туралы түсінігімізді байыта түседі. Эпиграфикалық дереккөздері арасында эпитафиялар өзіндік артықшылықтарымен ерекшеленеді, олар бұл өмірден қайтқан кісі туралы нақты мәліметтер жеткізеді, яғни қайтыс болған (кей кезде туған) жылы, мекені, шежіресі, нисбасы (яғни, қасиетті мұрагерлік шежіресі), тұлғаның басқа да өмірбаяндық тарихы, тарихи оқиғаларға қатысы, т.б. Құлпытас жазбалары әскери, саяси, әлеуметтік-экономикалық, этникалық тарих, билеуші әулеттер, әулеттік-тайпалық байланыстар, қоғамның әлеуметтік құрылымы туралы маңызды мәліметтерді қамтиды.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, бұл басылымның міндеті құлпытас эпитафиясының бірізді стилі және ішкі байланысы ерекшелігімен сипатталатын, сыны бұзылмаған сирек кешендердің бірінің қорым эпиграфикалық мәліметтерін ғылыми айналымға енгізу болып табылады. Бұл дереккөздерді жарыққа шығару кең ауқымдағы мамандарға Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан аталмыш кешеннің эпитафия мәтіндерін пайдалануға мүмкіндік береді, ол өз кезегінде сирек кездесетін, әрі бірегей мәліметтерді қамтиды. Бұл айтулы басылым болуы даусыз, өйткені, батыс өңірінің бай эпиграфикалық мұрасы әлі күнге дейін жария болмай келеді. Осындай кешендердің мәліметтерін одан әрі жинақтап, жарыққа шығару өңірдің тарихи-мәдени дамуындағы олардың алатын орны мен маңызын анықтауға септігін тигізеді, қорым эпитафиясы мәтінінің жергілікті тарихты жаңғыртуда да өзіндік маңызы бар, әсіресе, олардан әлеуметтік және рулық байланыстар, халық өсімі және басқа да осы тәріздес басқа дереккөздерде кездеспейтін мәліметтерді таба аламыз.

Құлпытас эпитафиясы халықтың тарихын, мәдениетін жеткізетін, өткеннің өзіндік құжаты тәріздес жазба дереккөзі болып табы-

лады. Басқа да жазба ескерткіштері тәрізді, эпитафия мәтіндері қашалып жазылған уақытындағы заманның өзіндік мөрі, айнасы тәріздес; тек сол мәтіннен зерттеуші өзіне қажетті мәліметті айырып ала білуі қажет. Кешен ескерткіштері жасалынған уақытындағы саяси, этнолигвистикалық және де басқа әлеуметтік үрдістер мен оқиғалардан тура, не астарлы түрде мәлімет жеткізеді. Тіпті, кей жағдайда, құлпытас эпитафиясы аталмыш өңір үшін тарихи ақпараттың қайталанбас дереккөзі, құлпытастар жасалынған белгілі бір дәуірдің бірегей құжаты тәріздес.

Әрине, аталмыш деректерді басқа да жазба (жарық көрген не жарияланбаған) дереккөздерімен салыстыра зерттеудің маңызы зор. Бұл жерде әрі қарайғы зерттеулер барысында алынған нәтижелерді мүмкіндігінше дереккөздердің басқа түрлерімен салыстыру және зерделеу жұмыстары жоспарланған. Эпиграфикалық зерттеулерде қолданылатын аталмыш әдістің ғылыми негізі бұрыннан орныққан, әлі де қолданылып келеді, бұл әдіс тек эпиграф-ғалымдарға ғана емес, сонымен қатар өз еңбектеріне пайдаланатын басқа салалық зерттеушілерге де кең көлемдегі тарихи тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Құлпытас жазбаларымен қатар, этнографиялық мәліметтерді де, яғни, жергілікті халықтың түсінігіндегі әулие орынның дәстүрлі танымын қоса пайдаланудың да маңызы өте зор. Бұл мәліметтерді зерттеушілер басқа дерек көздерімен, яғни жергілікті халық арасында ауызша кеңінен таралып сақталған ұлағатты рулар шежірелерімен толықтырып, кейде, тіпті, нақтылап отырады.

Кешен ескерткіштері мәтінінің басым көпшілігі жазылған араб жазуы ерте заманнан-ақ жергілікті тұрғындардың рухани өмірінің құрамдас бөлігіне айналған. Дегенмен, жазбалардың басым көпшілігі түркі (қазақ) тілінде жазылған. Аталмыш өңірде араб жазуы жалпы, пайдалануға орта ғасырларда емес, моңғол дәуірі заманынан кейін іле қолданысқа еніп, эпиграфикалық мәтіндерде түркі тілін пайдалана бастаған деп болжауға болады. Бұл саладағы ескерткіштерді жариялау мен зерттеулердің әлі күнге дейін аздығы, нақты тұжырым жасауға мүмкіндік бермей отыр. Турасында, дәл осы жағдай зерттеушілерді осы тәріздес кез келген ескерткішке көңіл аударуға мәжбүрлейді. Дегенмен, біз осы өңірде құлпытас эпитафиясында араб жазуын пайдаланудың хронологиялық «төменгі» шегі туралы болжамымызды айта аламыз. Құлпытастарды салыстыра зерттеу нәтижесі араб жазуы эпитафиялық жазуда XX ғасырдың орта шеніне дейін пайдаланылып келген деген тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Құлпытас бетінде осынша ұзақ уақыт пайдаланылуының себебі, араб жазуы қазақ халқына мұсылман дінімен бірге келіп, ислам дінінің негізгі белгісі болған. Араб жазуы мұсылман дінінің негізгі тұғыры – Құран кітабының жазуы ретінде құрмет етілген.

Осылайша, құлпытас дәстүрлі жазу мен сол заманғы тілді сақтаған көне қолжазба секілді болса, олар шоғырланған қорымдар маңызды құжаттар жиналған табиғи мұрағаттық қор болып табылады.

Сейсем Ата қорымы

Сейсем Ата қорымы Үстірттің батыс шыңдарындағы көне керуен жолдары бойында, Сай-Өтес елді мекенінен солтүстікке қарай 30 шақырым жерде орналасқан. Ол Маңғыстау өңіріндегі ең көлемді де көне қорымдардың бірі. Сейсем Ата қорымы әдебиет бетінде алғаш рет 1825-1826 жылдары полковник Ф. Берг басшылығымен жүргізілген орыс әскери-бағдарлау экспедициясының есептері бетінде айтылып өткен. Журналдағы қысқа ғана жазбада: «Бұл әулие жер бірнеше шошақ тәрізді күмбездерден тұрады, көне тарихы туралы мәлімет жоқ, дегенмен, олардың жақсы сақталғандығына қарағанда, олар түркімендер немесе осы маңайға алғаш келген қазақтардікі болуы мүмкін»[1] деп жазады.

Сейсем Ата қорымы тарихи-мәдени кешенінде бірнеше ғылыми-зерттеу экспедициялары зерттеу жұмыстарын жүргізген. Олар 1977 жылы Әбен Итеновтың басшылығымен жұмыс істеген Қазақ ССР Мәдениет министрлігі жанындағы сәулетшілер экспедициясы, келесі экспедиция 1979 жылы Мақсұт Сұлтанұлы Нұрқабаевтың жетекшілігімен ұйымдастырылған. Қорым республикалық ескерткіш-қорым ретінде 1982 жылы мемлекеттік тізімге еніп, қорғауға алынған. 2005 жылдан бері Сейсем Ата қорымының кейбір ескерткіштеріне белсенді түрде қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде. Бүгінгі күні «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қорым ескерткіштерінің 90 пайызына қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген.

[1] Первые русские научные исследования Устюрта. Москва, 1963, с.263

Қорым ескерткіштері бірнеше зерттеулерде сипатталған.[2] Осы зерттеулер бойынша, қорым әулие Сейсем Ата мазарының маңайына шоғырланған. Сейсем Ата қорымының сәулеті он ғасыр барысында қалыптасқаны белгілі. Қорымның ең көне ескерткіштері шамамен XI-XV ғасырларға, яғни Алтын Орда заманы мен оның құлдырау кезеңіне (623-907/1226-1502) жатады. Ол – ислам таратушы Сейсем Ата мазарының үйіндісі, үстіне тас дулыға қойылған қабіртас қоршаулары. Қорым алғашқы кезеңде солтүстікке қарай ұлғайып отырған болса, XIX ғасырдан бастап ескі қорымды қоршай салына бастаған.

Мұсылман әулиелері, батырлар, билер, ауқатты адамдар *(бай, бәйбіше, мырза. мерген), ғұламалар (имам, молла, шайх, халифа, дамуллалар)* мен қатар, қарапайым адамдардың басына тас мазарлар көтеріліп отырған. Уақыт өте келе, бұл жерлер халықтың көптеп келетін зиярат орны, мұсылмандық әулие жеріне айналып отырған.

Маңғыстау мен Үстірт өңіріндегі басқа қорымдарға қарағанда, Сейсем Ата қорымы ескерткіштері жақсы сақталғандығымен ерекшеленеді. Сейсем Ата қорымында дәстүрлі діни-мемориалдық сәулеткершілік пен тасқашау өнері ескерткіштерінің бірегей үлгілерін кездестіруге болады. Мұнда зәулім мазардың жанында құрылысы мен безендірілуі қарапайым сағаналар, арабескалармен, суреттермен өрнектелген құлпытастар қатар орналасқан, осының бәрі бірігіп қорымның қайталанбас сәулетті көрінісін құрайды. Сейсем Ата қорымы аталмыш өңір тұрғындарының сәулеткерлік дәстүрі, діни дүниетанымы, қоғамдық-саяси дамуы бойынша баға жетпес дереккөзі болып табылады.

Сейсем Ата мен осында жерленген тұлғалар

Ауызша мәліметтерге қарағанда, Сейсем Ата алғашқы ислам дінін таратушылар қатарында келіп, орта ғасырларда, оғыз-қыпшақтар заманында өмір сүрген. Осындай бір аңыз дерегі бойынша, Сейсем Ата Адай руы қазақтарына осы маңайға қоныстануға бата берген екен. Осы себептен Сейсем Ата қайтыс болған соң Адай руының әулиесіне айналып, оның мазарының маңында Адай батырларының қорымы құрылған.

Қазақ халқында өмірден озған кісілерді киелі орындар маңына жерлеу дәстүрі болған. Сейсем Ата мазараты да қазақ батырларының қорымы, бұл жерде Адай руының халық батырлары – Қонай батыр Кенжеұлы (№ 197 жазу), Есенұлы Сейіт би (№ 60), Төлеп батыр Әнетұлы (№ 174, 183), рубасылар Жанбозұлы Өтеулі (№ 89), Жаманқара (№ 24), Матай (№ 77), Зорбайұлы Өтеғұл (№ 93), Бегей Дәуілдір Қозыбақұлы (№ 95), Жарылғап Сеңгірұлы (№ 96), Назар Жарыұлының ұлдары – Шотан батыр (№ 185), Тастемір бай (№ 112), Майлан (№ 114), Құдайберген (№ 109), сонымен қатар, Қожаназар бай Жаңайұлы (№ 78). Сонымен қатар, бұл қорымда Ырсалыұлы Жанұзақ батыр, Жары руынан Үргенішбайұлы Сүйінқара би-батыр, Төлепұлы Мәмбетнияз би-болыс, Боққараұлы Байбоз, Әнет би Текейұлы және тағы басқалар жатыр деген деректер бар. Бүгінгі күні «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жаңғырту нәтижесінде, жалпыұлттық мазмұны негізінде Сейсем Ата қорымының сакралды маңызы артып отыр. Көпшілік халық осы күнге дейін өз жақындарын осы мазар төңірегіне жерлегенді құрмет санайды, сондықтан әкімшілік тыйымдарға қарамастан, қорым аумағы әлі күнге ұлғаюда.

Сейсем Ата қабірі ерте заманның қорған үйіндісі үстіне салынған. Оның қабірі ескірген және өте қарапайым. Тек мазар шырақшылары мен зияратшылар қалдырған арқар мүйіздерінің үйіндісі мен кезінде мазардың үстіне орнатылған ұзын ту ғана оны басқа қабірлерден ерекшелендіріп тұрады...[3] Біздің зерттеулеріміз Сейсем Ата культының қалыптасу тарихы мен оның дамуын зерттеу үшін № 191 және 192 жазулардың айтарлықтай маңыздылығын көрсетті. Олар ʻӘли ибн Әби Талиб (35-40/656-661) және оның ұлы Имам Хұсейн (60/680 ж. қайтыс болған) ұрпақтарына арналған. Бұл жерде осы аумақтың ортағасырлық және жаңа кезең тарихында маңызды орны бар Йасауийа тариқаты шейхы Саййид Ата ұрпақтарының аталмыш киелі орнымен байланысын байқауға болады.[4]

---

[2] Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Өнер, 1987, б. 25-27; Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: НИЦ «Гылым», 2002, б. 16, 18, 26, 34, 36, 81, 85, 236, 242-244, 247, 250, 255, 289, 301, 302, 304, 305, 326, 327, 332, 333, 340, 341, 350-352, 362, 363, 412, 423, 425, 431, 434, 458, 475, 478, 481, 502, 525, 526, 560, 641, 644, 647; Сисем Ата қорымының паспорты. Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының қорында сақталған қолжазба. Мерзімі 25 мамыр 1999 жыл.

[3] Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987, б. 25-27.

[4] Қараңыз: ДиУис Д. Мангышлак в биографиях Хусайна Хорезми // «Қазақстанда исламтану мәселелері: өткені, бүгіні және болашағы». Халықаралық дөңгелек үстел материалдары. Астана қаласы, 20 қараша 2014 ж. / жауапты редакторлары Шаповал Ю.В., Қабылова А.С., Робинсон Н. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2014, б. 30-39.

Ендігі бір аңыздарға қарағанда Сейсем Ата – Қожа Ахмет Ясауидың (562/1166-67 ж. қайтыс болған) оқушысы және ізбасары. Бұл аңыз кейінгі сопылармен таратылуы әбден мүмкін. Айта кету керек, қорым құлпытастары арасында сопылық мектебінен өткен, «сопы» (№ 33, 180), «шайх» (№ 106, 200), «халифа» (№ 101) атақтарын алған кісілерді де кездестіруге болады. Дегенмен, құлпытас беттерінен Исламның басқа да бағыттарын ұстанушыларын да табуға болады: Құран мен хадистердің білгірлері «хафиздер» (№ 18, 189, 201). Медресе ұстаздары «дамулла» (№ 124), мешіт имамдары және де діни сауатты кісілер «молда» (№ 54-56, 78, 90, 112, 121, 135, 165, 180, 182).

Қорымның сәулетшілік құрылысы

Қорымдағы мазарлар өздерінің құрылыс ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөлінеді. Олардың біріншісі өңделмеген әктастың ірі көлемді кірпіштерінен, сазды балшықпен қиюластырып тұрғызылған мазарлар. Олар өте көлемді, үстіне конус тәрізді, жалған күмбез әдісімен салынған күмбез орналасқан. Кіреберіс ойықтарының жоғары жағын доғал етіп салған.

Мазарлардың екінші түрінің қарсы беті көлемді ұлутас плиталарымен қапталған. Күмбезі ұлутаспен қапталмаған. Күмбез төбесіне қиылған сүйрік ұш орнатылған.

Мазарлардың үшінші түрі шамамен XVIII-XIX ғасырларға жатады. Бұл уақытта салынған мазарлардың қабырғасы араланған кесектер мен блоктардан тұрғызылған, ортаңғы қабаты өңделмеген тастан тұрғызылған. Бұл кезеңде салынған күмбездердің тұрпаты әсемденіп, араланған кесектерді пайдаланудың негізінде, көбірек дулығаға ұқсай бастаған. Тас бетінде бедерлі тас қашау әдісімен жасалынған өрнекті безендіру элементтері пайда бола бастайды. XVIII ғасырда тұрғызылған сағана-тамдардың қабырға құрылысы, безендірілу әдісі де сол кездегі мазарлардан өзгешеленбейді.

Бүгінгі күнгі Сейсем Ата қорымында жүздеген әртүрлі ескерткіштер түрін көруге болады. Зәулім күмбезді мазардың жанында өте қарапайым, тіпті, жерге жай ғана қадай салған, өңделмеген тастан тұрғызылған тас белгілерді көруге болады. Осыған дейін жасалынған ескерткіш паспортына сәйкес қорымда барлығы 1328 сәулетшілік ескерткіштері санаққа алынған, оның ішінде 24 – күмбезді мазар, 138 – сағана там, 81 – құлпытас, 159 – қойтас, 1 – қошқартас, 129 – сандықтас, 133 – тас қоршау, 3 – бедерлі тас, 70 – тас үйінді, 236 – тас белгілер, 286 – кіші сәулетшілік құрылыстар бар.

Қабіртастардың сәулетшілік тұрпаты оларға жазылған жазбалардың өрнектерімен, арабескаларымен, көркемдеулерімен табиғи келісімде қиюластырылған. Қорымдағы ескерткіштердің түрі мен тұрпатының көптүрлілігін ерекше атап өту қажет:

Қойтастар – көпшілігінің басы сынған дене тұрпаты ғана қалған.

Үштас – олар ұзыннан сұлатылып, бірінің үстіне бірі қойылған үш сатылы пирамида тәріздес қабыртас. Олардың ең көнесі XIV ғасырға жататыны анықталған. Олардың бүйір қабырғаларында әдетте, қынабына салынған қылыш ілінген батыр белдігі бедерленген, кейбір үштастар өсімдік өрнектерімен көркемделген.

Құлпытас-бағаналары. Кейбір құлпытастарда тұмаршалар тағылған көпөрімді шаш бедерленген. Ер кісілердің құлпытасында көбіне батыр белдіктері, тұрмыс құралдары, кейде батыр тұлпары мен қару-жарағы бедерленеді. Көне құлпытастардан шаппа, айбалта, садақ және садақ оқтарын көретін болсақ, кейініректе жасалынғандардан мылтық, садақ пен балталарды кездестіреміз.

Құлпытастар қайтқан кісінің бас жағына тігінен, қарсы беті шығысқа қарай бағытталып орнатылған. Көпшілік ескерткіштердің бүйір тұстарында да жазулар қашалған, олар көбіне Құран аяттарынан тұрады. Кей құлпытастың артқы бетіне де жазу жазылған.

Сандықтастар, өте көлемді тас тақталардан тұрғызылған тікбұрышты жәшіктер. Бұл жәшіктерді жер бетіне орналастырып, бетін ауыр қақпақтаспен бекіткен. Тас қақпағының үстіне тас дулыға – батыр дулығасы қойылатын болған. Сейсем Ата қорымында қабырғасына биік бас киім киген, ат үстінде отырып садақ тартып тұрған мергеннің сұлбасы бедерленген және де жылқы мен батыр қару-жарақтары бедерленген сандықтастар сақталған.

Сағана, төртқұлақ там – төртбұрышты, төбесі ашық мазарлар, шамамен XVIII ғасырларға жатады. Сағана тамдардың ішкі қабырғасы әдетте, көркем оюлармен безендірілген, Құран аяттары жазылған, самаурын, шәйнек, кеселер, үштаған, қазан, еңбек құралдары, т.б. суреттер салынатын болған.

Бұл жерде қорым құрылысын белгілеу терминдерін пайдала-

Ендігі бір аңыздарға қарағанда Сейсем Ата – Қожа Ахмет Ясауидың (562/1166-67 ж. қайтыс болған) оқушысы және ізбасары. Бұл аңыз кейінгі сопылармен таратылуы әбден мүмкін. Айта кету керек, қорым құлпытастары арасында сопылық мектебінен өткен, «сопы» (№ 33, 180), «шайх» (№ 106, 200), «халифа» (№ 101) атақтарын алған кісілерді де кездестіруге болады. Дегенмен, құлпытас беттерінен Исламның басқа да бағыттарын ұстанушыларын да табуға болады: Құран мен хадистердің білгірлері «хафиздер» (№ 18, 189, 201). Медресе ұстаздары «дамулла» (№ 124), мешіт имамдары және де діни сауатты кісілер «молда» (№ 54-56, 78, 90, 112, 121, 135, 165, 180, 182).

Қорымның сәулетшілік құрылысы

Қорымдағы мазарлар өздерінің құрылыс ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөлінеді. Олардың біріншісі өңделмеген әктастың ірі көлемді кірпіштерінен, сазды балшықпен қиюластырып тұрғызылған мазарлар. Олар өте көлемді, үстіне конус тәрізді, жалған күмбез әдісімен салынған күмбез орналасқан. Кіреберіс ойықтарының жоғары жағын доғал етіп салған.

Мазарлардың екінші түрінің қарсы беті көлемді ұлутас плиталарымен қапталған. Күмбезі ұлутаспен қапталмаған. Күмбез төбесіне қиылған сүйрік ұш орнатылған.

Мазарлардың үшінші түрі шамамен XVIII-XIX ғасырларға жатады. Бұл уақытта салынған мазарлардың қабырғасы араланған кесектер мен блоктардан тұрғызылған, ортаңғы қабаты өңделмеген тастан тұрғызылған. Бұл кезеңде салынған күмбездердің тұрпаты әсемденіп, араланған кесектерді пайдаланудың негізінде, көбірек дулығаға ұқсай бастаған. Тас бетінде бедерлі тас қашау әдісімен жасалынған өрнекті безендіру элементтері пайда бола бастайды. XVIII ғасырда тұрғызылған сағана-тамдардың қабырға құрылысы, безендірілу әдісі де сол кездегі мазарлардан өзгешеленбейді.

Бүгінгі күнгі Сейсем Ата қорымында жүздеген әртүрлі ескерткіштер түрін көруге болады. Зәулім күмбезді мазардың жанында өте қарапайым, тіпті, жерге жай ғана қадай салған, өңделмеген тастан тұрғызылған тас белгілерді көруге болады. Осыған дейін жасалынған ескерткіш паспортына сәйкес қорымда барлығы 1328 сәулетшілік ескерткіштері санаққа алынған, оның ішінде 24 – күмбезді мазар, 138 – сағана там, 81 – құлпытас, 159 – қойтас, 1 – қошқартас, 129 – сандықтас, 133 – тас қоршау, 3 – бедерлі тас, 70 – тас үйінді, 236 – тас белгілер, 286 – кіші сәулетшілік құрылыстар бар.

Қабіртастардың сәулетшілік тұрпаты оларға жазылған жазбалардың өрнектерімен, арабескаларымен, көркемдеулерімен табиғи келісімде қиюластырылған. Қорымдағы ескерткіштердің түрі мен тұрпатының көптүрлілігін ерекше атап өту қажет:

Қойтастар – көпшілігінің басы сынған дене тұрпаты ғана қалған.

Үштас – олар ұзыннан сұлатылып, бірінің үстіне бірі қойылған үш сатылы пирамида тәріздес қабыртас. Олардың ең көнесі XIV ғасырға жататыны анықталған. Олардың бүйір қабырғаларында әдетте, қынабына салынған қылыш ілінген батыр белдігі бедерленген, кейбір үштастар өсімдік өрнектерімен көркемделген.

Құлпытас–бағаналары. Кейбір құлпытастарда тұмаршалар тағылған көпөрімді шаш бедерленген. Ер кісілердің құлпытасында көбіне батыр белдіктері, тұрмыс құралдары, кейде батыр тұлпары мен қару-жарағы бедерленеді. Көне құлпытастардан шаппа, айбалта, садақ және садақ оқтарын көретін болсақ, кейініректе жасалынғандардан мылтық, садақ пен балталарды кездестіреміз.

Құлпытастар қайтқан кісінің бас жағына тігінен, қарсы беті шығысқа қарай бағытталып орнатылған. Көпшілік ескерткіштердің бүйір тұстарында да жазулар қашалған, олар көбіне Құран аяттарынан тұрады. Кей құлпытастың артқы бетіне де жазу жазылған.

Сандықтастар, өте көлемді тас тақталардан тұрғызылған тікбұрышты жәшіктер. Бұл жәшіктерді жер бетіне орналастырып, бетін ауыр қақпақтаспен бекіткен. Тас қақпағының үстіне тас дулыға – батыр дулығасы қойылатын болған. Сейсем Ата қорымында қабырғасына биік бас киім киген, ат үстінде отырып садақ тартып тұрған мергеннің сұлбасы бедерленген және де жылқы мен батыр қару-жарақтары бедерленген сандықтастар сақталған.

Сағана, төртқұлақ там – төртбұрышты, төбесі ашық мазарлар, шамамен XVIII ғасырларға жатады. Сағана тамдардың ішкі қабырғасы әдетте, көркем оюлармен безендірілген, Құран аяттары жазылған, самаурын, шәйнек, кеселер, үштаған, қазан, еңбек құралдары, т.б. суреттер салынатын болған.

Бұл жерде қорым құрылысын белгілеу терминдерін пайдала-

нуда қорым зерттеушілері мен эпиграфика мәтіндері арасында айтарлықтай сәйкессіздіктер бар екендігін атап өту қажет. Мәселен, эпиграфикалық мәтіндерде құрылыс нысанының төмендегідей аталуы кездеседі: «там» (№ 6, 19, 53, 116, 152, 159, 163, 169), «бина» (үй; № 29, 30, 33), «дивар» (қабырға; № 78), «сарай» (№ 121), «мола» (№ 155) немесе «тас» (№ 64, 67, 71, 117, 124, 138, 166).

Жазбалар

Қорым ескерткіштерінің жазбаларын оқып суретке түсіріп алу жұмыстары облыстық «Мәдени мұра» бағдарламасының көлемінде жүргізілді. Құрамы – Ә.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова және кеңесші М.С. Нұрқабаев, фотосуретші С.К. Нұркешовтан тұратын топ 2008 жылдың 8-12 қазанында осы қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бірінші күні кеңесші М.С.Нұрқабаевпен алғашқы бағдарлау жұмыстары атқарылды. Келесі күндері ескерткіштерді, жазбаларды өлшеу, техникалық көрінісін сипаттау, жазбаларды анықтап сызу, ескерткіштерді суретке түсіру, жазбалардың алғашқы оқылуы, оқылуын дәптерге түсіру, зияратшылармен сұхбат жүргізу, халық арасындағы Сейсем Ата, басқа да осында жерленген батырлар, билер, жеке тұлғалар туралы аңыздарды сұрастыру жұмыстары атқарылды. Сонымен қатар, жақын маңайда орналасқан Қосмола қорымы да қамтылды.

Сейсем Ата қорымында барлығы 158 ескерткіштен 204 жазба анықталып, санатқа алынды.

Сейсем Ата қорымында жинақталған эпиграфикалық жазбалардың басымы – құлпытас, қойтас, үштас және мазарлардың кіреберіс қабырғаларына жазылған. Кей жазбалар тастың тегіс бетіне тырнап жазылғандықтан, фотосуретке түсіру барысында ол жазбаларды ретуш әдісімен анықтап, сәуле бүйірінен түскенде суретке алуға тура келді. Эпитафияларды сол орнында жан-жақты өлшеп, оқып, жазып алу өте қиын болды, өйткені, жазудың басым көпшілігін машықтанбаған тас қашаушылардың жазғандығы белгілі, ол өз тарапынан мәтіндерді оқу мен түсінудің арнайы машығын талап етеді. Мәтіндерді оқу олардың сақталу сапасының төмендігі де қиындатады.

Мәтін мағынасы әдетте, тұрақты болып келеді, негізінен олардың жазылу дәстүрі бірқалыпқа түскен іспетті. Мысалы, қабыртас эпитафиясының шамамен алғандағы құрылымы төмендегідей:

1) діни тұрақты тіркестер (аяттар және басқа);
2) негізгі мәтін (руы, есімі, жасы, қайтқан уақыты);
3) мадақ өлең, тілек-дұға;
4) ескерткішті қойған кісілердің есімі (балалары, күйеуі, әйелі, немересі, әкесі, т.б.);
5) кейде тасқашаушы шебердің есімі көрсетіледі.

Мәтіндер араб және түркі (қазақ) тілдерінде жазылған.[5] Қабіртастарда әдетте Құран сүрелері, аяттары жазылады деп атап өттік. Эпитафияларда негізінен төменде келтірілген сөйлемдер жиірек кездеседі: «Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі!», «Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі екендігін куәландырамын», «Қайырымды да Қайырлы Алла атымен!», «Үкім Алладан!» *(ал-Хукм ли-л-Лах!)*, «Тасборан етілген шайтаннан қашып Алланың қамқорлығына келемін» және т.б.

Эпиграфикалық мәтіндерде міндетті түрде жерленген кісінің немесе шебердің руы, тайпа, бөлім, аймақ, ауыл, әулет атаулары беріліп отырады. Дегенмен, мәтіндер белгілі бір ру мен оның бөлімшелері атауларына байланысты терминдердің тұрақтанбағанын көрсетті. Мәселен, Жары бірде «ру» (№ 98), бірде «тайпа» (№ 3, 103, 124) немесе «бөлім» (№ 2, 12) деп аталады. Эпитафиялық жазбалардың басым көпшілігі Адай руына тиесілі. Тек екі рет «Беріш» (№ 152) және «Таз» (№ 138) рулары кездесті. Бір рет «Кіші жүз» (№ 151) аталуы оқылды. Кейде жерленген кісінің руы көрсетілмеген жазулар да кездеседі.

Жиырма бес жағдайда (№ 57, 60, 72, 78, 89, 92, 93, 113, 116, 125, 140, 142, 144-147, 186, 188, 195, 196, 199, 201-204) жерленген кісілердің есімдерінің алдынан «би-исм» (есімі үшін) арабша сөз тіркесі қойылған. № 69 ескерткіште біз бұл арабша сөз тіркесінің қазақ тіліндегі аудармасын («Есімі Боқаш ибн Құлбай үшін») кездестіре аламыз. Жазуда араб тілінің пунктуациялық ережелеріне қайшы келетін түрде «әлиф» әрпі сақталып қалған, бірақ ол салыстырмалы ғана қате саналғанымен, жергілікті тілдің фонетикалық ерекшелігі болуы да әбден мүмкін.[6]

[5] Жазулардың соңғы ғасырға тиісті бір бөлігі кирилл шрифтінде жазылған (№ 160, 164, 172). Осы жарық көріп жатқан еңбекте мәтіннің қазақ тіліндегі аудармасы негіз етіп алынды.

[6] Дәл осылай қателік екі тас эпитафияларында (№ 100, 121) басмала сөз тіркесін жазуда жіберілген.

Эпиграфикалық мәтіндерде міндетті түрде жерленген кісінің руы мен тайпасы, есімі, әкесінің (кейде атасының) есімі, өмірде атқарған қызметі, өмір сүрген жылдары (*хиджри* немесе кейінгі уақытта жасалынған ескерткіштерде *милади* бойынша), тұрғылықты мекені, әйел адам болса кімнің әйелі, келіні екендігі жазылады. Кейбір эпитафиялар әртүрлі эпитеттер, мадақтау өлеңдерімен ерекшеленеді.

Тасқашаушы шебердің бір басында тасқашаушылық, жазбаның бірнеше түрін меңгерген каллиграф-жазушылық, суретшілік те қасиеттер болған. Олардың өз есімін эпитафия мәтініне қандай мақтанышпен қосқандығынан тасқашаушы шеберлердің қоғам арасындағы құрметін болжай аламыз. Жергілікті тасқашаушы шеберлердің есімдері «тастан түйін түйген шебер» кісі еді деп әлі күнге ел аузынан түспей келеді.

Жекелеген көркем суреттер, қиюластырып келтірілген өрнектер эпитафияның мәтінінің сәнін келтіріп, көптеген қабіртастарды безендірген.

Бұл ескерткіштерде жазбамен қатар ру таңбалары бейнеленген, кейбірінде жерленген кісінің жынысынан, тірлігінде атқарған қызметінен хабар беретін суреттер салынған. Бұл мәліметтер жергілікті халықтың тұрмысы мен өмір салтын көрсететін сенімді дереккөздері болып табылады. Сонымен қатар, қорымда көптеп сақталған қойтастар мен қошқартастар бұл өңірде тасқашау өнерінің дамып, кең таралғандығын дәлелдейді.

Өңірде кездесетін эпиграфикалық ескерткіштердің басымының әріпі араб каллиграфиясының қырлы *куфи, сулс, насх, наста'лиқ* жазбалары. Орта ғасырда мұсылман діни дәстүрінде сәулетшілік ескерткіштерін суреттермен, оның ішінде кісі бейнесімен безендіруге тыйым салынғаны белгілі. Сондықтан каллиграф, тасқашаушы шеберлер жазбаны өз туындыларын безендіру элементі ретінде пайдаланған. Олар араб жазуының әртүрлі каллиграфиясын көркемдеп, оюмен қиюластырып, геометриялық және өсімдік өрнектерін байланыстырып, әсем өрнек тәрізді етіп жазу әдістерін жасап шыққан. Тас ескерткіштерден біз тас қашаудың ең көркем үлгілерін кездестіре аламыз, олар орта ғасырларда тас қашау өнерінің шеберлігі өзінің шарықтау шегіне жеткендігінің басым дәлелі іспеттес.

Басылым ұстанымдары

Бұл басылым «Қазақстанның эпиграфикалық ескерткіштері» сериясында қабыл етілген ұстанымдар мен тәртібіне сәйкес дайындалды.[7] Басылымды дайындаушы топ эпиграфикалық мәтіндерді жариялаудың халықаралық тәжірибесіне де сүйенді.[8] Әрбір мәтінді жариялауда (қабіртас немесе мазар жазбасы) эпитафия жазылған ескерткіштің өзіндік сипаттамасы, оның дәстүрлі сұрыптау бойынша түрін анықтау, жазбаның каллиграфиялық стилі, мәтіннің тілі/тілдері анықталды, жазу барысында жіберілген қателер (егер болған жағдайда) көрсетілді. Одан соң мәтіннің түпнұсқасы, оқылуы, аудармасы қажет болған жағдайда түсіндірмелермен қамтамасыз етілді. Басылым бойынша жалпы қорытынды мен ғылыми нәтижелері кітаптың соңында берілді. Қосымшада кісі есімдері, географиялық, этникалық терминдердің көрсеткіштері берілді. Бұл жұмыстардың мақсаты кітапты оқушыларға барынша ыңғайлы, түсінікті етіп дайындау болып табылады. Көрсеткіштерді құрастырған Ұ.А. Өтепбергенова.

[7] Muminov A.K., Nurmanova A.Sh. Shaqpaq-Ata: Inscriptions of the Underground Mosque and Necropolis / ed. B.M. Babajanov. Almaty: Daik-Press, 2009.

[8] Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997; Babadjanov B., Szuppe M. Les inscriptions persanes de Chār Bakr, necropole familiale des khwāja Jūybary près de Boukhara. London: Corpus Inscriptionum Iranicarum, 2002; Қожа Ахмет Йасауи мавзолейі / құрастырушылары А.К. Муминов, М.Б. Қожа, С. Моллақанағатұлы, М.Ж. Садықбеков, Ж.М. Нурбеков. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Төртінші басылым, қайта өңделген және толықтырылған. Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013.

ВВЕДЕНИЕ К ИЗДАНИЮ ПАМЯТНИКОВ

Вступление

Определение «эпиграфика» происходит от греческого словосочетания *«epigraphein»* (буквально – «записанная летопись»), а как научный термин и в самом широком смысле означает любую надпись на твердом предмете. Это надписи на архитектурных памятниках, предметах роскоши и быта, украшениях, одежде и, конечно, на надгробиях. Такого рода надписи содержат уникальную информацию об изготовителях предметов и иногда их владельцах, строителях, мастерах-архитекторах, об умерших личностях (если это надпись на надгробии или мавзолее). В отличие от текстов на бумаге, которые обычно неоднократно копировали (в которые иногда вносили «выгодные» для заказчиков поправки), памятники эпиграфики не переписывались, а значит, беспристрастно отражали саму эпоху, когда они были нанесены, ее реалии, объективную информацию о людях той эпохи и даже степень их грамотности.

Надписи на великолепных архитектурных памятниках, на роскошных надгробиях, изготовленных для владык прошлого или высокопоставленных лиц, часто могут служить дополнением к уже имеющимся данным, извлеченным из письменных источников, то есть к историческим или, например, агиографическим сочинениям. Однако в нарративные источники зачастую не попадали имена и деяния менее знаменитых или простых людей, то есть тех, кто составлял несколько отвлеченное понятие «народ», состоящий из родовых кланов, семей, групп, которые были не безликими и безучастными к происходящему вокруг. Именно эти группы составляли важное в истории понятие «социум», понимание состояния которого всегда было важнейшей задачей историков. Следовательно, любая информация о них всегда увеличивает шансы исследователей реконструировать социальную жизнь т.н. «низов», то есть тех, кто занимал незаметное положение в социальных стратах, однако в своей массе играл свою незаменимую роль в истории. И, значит, любая информация в этом направлении важна как для исследователей-историков, так и для этнологов и других специалистов более широкого круга. Преимущества публикации, и через нее сохранение оригинальных эпиграфических текстов, как всегда, во много раз перекрывают имеющиеся сложности. Такие издания в дальнейшем полезны филологам, историкам, антропологам и т.д.

Публикация эпиграфических материалов, особенно надгробных надписей, в этом смысле всегда востребована и имеет целью расширить и разнообразить местные источники по социальной истории Казахстана и обогащает наше представление об истории и культуре наших предков. Среди эпиграфических памятников выгодно выделяются эпитафии, которые фиксируют конкретные места и точные даты кончины (иногда и рождения), генеалогии покойных, *нисбы* (то есть имена, указывающие на происхождение, принадлежность), другие биографические подробности известных или малоизвестных личностей, то есть упомянутых выше авторов исторических событий. Надгробные памятники содержат ценные сведения по военной, политической, социально-экономической, этнической истории, данные о правящих династиях, семейно-клановых связях, социальных структурах общин.

В контексте сказанного, задача настоящего издания состоит во введении в научный оборот эпиграфического материала одного из уникальных объектов, на котором сохранился единый по своему стилю и внутренней взаимосвязанности комплекс надгробных эпитафий. Публикация этого материала сделает доступными для мировой науки тексты эпитафий комплекса Сейсем Ата, расположенного в западном регионе Казахстана. Это событие знаковое, ибо богатое эпиграфическое наследие западного края все еще остается неопубликованным, а значит, практически неисследованным. Дальнейшее накопление материалов по подобным комплексам в перспективе создаст потенциал для углубления исследований по историко-культурному развитию региона, поможет реконструировать различные этапы локальной истории, особенно внутренние социальные и родовые связи, демографическую ситуацию и изучить другие подобные данные, которые мы едва ли можем получить из других видов письменных источников.

В этом смысле, уместно повторить, что надгробные эпитафии являются надежными письменными источниками, своего рода документами прошлого, отражающими историю народа, его культуру. Как любой письменный памятник, тексты эпитафий, конечно, являются своеобразными отпечатками той эпохи, в которую они были созданы; важно только уметь «извлекать» из них тот объем информации, который интересен исследователю (или исследователям). Комплекс прямо или косвенно отражает политические, этно-лингвистические, а также другие процессы

и события, которые происходили в период его функционирования. Для данного региона иногда эпитафии выступают единственными достоверными источниками исторической информации, документами эпохи, в которой были созданы надгробия, ибо других письменных источников, отражающих названные аспекты социальной или религиозной жизни местного социума, пока не обнаружено.

Крайне важно сравнить полученные сведения с данными из других письменных (опубликованных и неопубликованных) источников. При этом предполагается, что в дальнейшем нужно будет по возможности сопоставлять полученные результаты с иными видами источников. Такой подход в эпиграфических исследованиях давно оправдал себя и дает возможность делать самые обширные исторические интерпретации, как со стороны публикаторов эпиграфического материала, так и со стороны других исследователей. Параллельно, предполагается использовать этнографический материал, что тоже имеет значение для восстановления традиционного восприятия святыни в глазах местного населения. Их информацию исследователь дополняет и иногда подтверждает другими источниками, в качестве которых выступают сохранившиеся в регионе устные генеалогии знатных родов.

Арабское письмо, на котором написана основная часть представленных эпитафий, издавна стало неотъемлемым атрибутом духовной жизни населения. Однако большая часть надписей составлена на тюркском (казахском) языке. Можно предположить, что в названном регионе арабское письмо вошло в широкий обиход в средние века, а начиная с постмонгольского периода в эпиграфике стали использовать тюркский язык. Однако в этой области мало публикаций памятников и исследований. Это обстоятельство как раз заставляет исследователей обращать внимание на любой источник такого рода. Тем не менее, мы можем более или менее достоверно говорить о «нижних» хронологических рамках использования арабского шрифта в надгробных эпитафиях. Сравнительное изучение надгробий дало нам возможность сделать вывод о том, что арабская письменность использовалась на эпитафиях вплоть до середины XX века. Причина столь длительного использования этого вида письма на надгробиях, вероятно, состоит в том, что арабский алфавит был привит казахскому народу вместе с принятием мусульманства и выступал символом исламской религии. Арабское письмо всегда почиталось как шрифт Корана – главного символа веры и религии, а, стало быть, воспринималось как «сакральное письмо», как прообраз сакральных скрижалей.

Таким образом, сохраняя письменность и воплощенный в ней язык, надмогильные камни играют роль старинных рукописных книг, а кладбища, где они сосредоточены, представляют собой хранилища ценных исторических документов.

Некрополь Сейсем Ата

Некрополь Сейсем Ата расположен на трассе старой караванной дороги на маршруте Великого Шелкового пути, на западных возвышенностях (чинках) Устюрта в 30 км. к северу от местности Сай-Ӧтес. Он – самый крупный и древнейший наряду с Шопан Ата, Масат Ата некрополь в Мангистауском регионе. В литературных источниках впервые он упоминается в отчете первой русской военно-рекогносцировочной экспедиции 1825-1826 годов под руководством полковника Ф.Ф. Берга. В краткой журнальной записи о некрополе сказано: «Это святое кладбище, состоящее из нескольких конусообразных каменных и земляных насыпей, но о древности их сведений нет, а судя по целостности их, надо полагать, что они принадлежат туркменам или первопришедшим сюда киргизам [казахам]».[1]

На историко-архитектурном комплексе «Некрополь Сейсем Ата» в прежние годы были проведены исследовательские работы: 1) в ходе экспедиции группы архитекторов Министерства культуры Казахской ССР во главе с Абеном Итеновым, совершенной в 1977 году; 2) в ходе второй экспедиции под руководством Максута Нуркабаева, организованной в 1979 году. В 1982 году некрополь взят на учет и под государственную охрану в качестве памятника-заповедника республиканского значения. С 2005 года на различных объектах некрополя Сейсем Ата ведутся активные реставрационные работы. На сегодняшний день по программе «Культурное наследие» отреставрировано почти 90 % памятников на некрополе.

[1] Первые русские научные исследования Устюрта: сборник материалов. Москва, 1963, с. 263. Это утверждение весьма сомнительно. Например, Ф.Ф. Берг упоминает о глиняных конусообразных мавзолеях, которых здесь нет. Очевидно, речь идет о некрополе Ешки-кырган, расположенном в 50-60 км. восточнее Сисем Ата, что, по логике ближе к маршруту берговской экспедиции.

и события, которые происходили в период его функционирования. Для данного региона иногда эпитафии выступают единственными достоверными источниками исторической информации, документами эпохи, в которой были созданы надгробия, ибо других письменных источников, отражающих названные аспекты социальной или религиозной жизни местного социума, пока не обнаружено.

Крайне важно сравнить полученные сведения с данными из других письменных (опубликованных и неопубликованных) источников. При этом предполагается, что в дальнейшем нужно будет по возможности сопоставлять полученные результаты с иными видами источников. Такой подход в эпиграфических исследованиях давно оправдал себя и дает возможность делать самые обширные исторические интерпретации, как со стороны публикаторов эпиграфического материала, так и со стороны других исследователей. Параллельно, предполагается использовать этнографический материал, что тоже имеет значение для восстановления традиционного восприятия святыни в глазах местного населения. Их информацию исследователь дополняет и иногда подтверждает другими источниками, в качестве которых выступают сохранившиеся в регионе устные генеалогии знатных родов.

Арабское письмо, на котором написана основная часть представленных эпитафий, издавна стало неотъемлемым атрибутом духовной жизни населения. Однако большая часть надписей составлена на тюркском (казахском) языке. Можно предположить, что в названном регионе арабское письмо вошло в широкий обиход в средние века, а начиная с постмонгольского периода в эпиграфике стали использовать тюркский язык. Однако в этой области мало публикаций памятников и исследований. Это обстоятельство как раз заставляет исследователей обращать внимание на любой источник такого рода. Тем не менее, мы можем более или менее достоверно говорить о «нижних» хронологических рамках использования арабского шрифта в надгробных эпитафиях. Сравнительное изучение надгробий дало нам возможность сделать вывод о том, что арабская письменность использовалась на эпитафиях вплоть до середины XX века. Причина столь длительного использования этого вида письма на надгробиях, вероятно, состоит в том, что арабский алфавит был привит казахскому народу вместе с принятием мусульманства и выступал символом исламской религии. Арабское письмо всегда почиталось как шрифт Корана – главного символа веры и религии, а, стало быть, воспринималось как «сакральное письмо», как прообраз сакральных скрижалей.

Таким образом, сохраняя письменность и воплощенный в ней язык, надмогильные камни играют роль старинных рукописных книг, а кладбища, где они сосредоточены, представляют собой хранилища ценных исторических документов.

Некрополь Сейсем Ата

Некрополь Сейсем Ата расположен на трассе старой караванной дороги на маршруте Великого Шелкового пути, на западных возвышенностях (чинках) Устюрта в 30 км. к северу от местности Сай-Ӧтес. Он – самый крупный и древнейший наряду с Шопан Ата, Масат Ата некрополь в Мангистауском регионе. В литературных источниках впервые он упоминается в отчете первой русской военно-рекогносцировочной экспедиции 1825-1826 годов под руководством полковника Ф.Ф. Берга. В краткой журнальной записи о некрополе сказано: «Это святое кладбище, состоящее из нескольких конусообразных каменных и земляных насыпей, но о древности их сведений нет, а судя по целостности их, надо полагать, что они принадлежат туркменам или первопришедшим сюда киргизам [казахам]».[1]

На историко-архитектурном комплексе «Некрополь Сейсем Ата» в прежние годы были проведены исследовательские работы: 1) в ходе экспедиции группы архитекторов Министерства культуры Казахской ССР во главе с Абеном Итеновым, совершенной в 1977 году; 2) в ходе второй экспедиции под руководством Максута Нуркабаева, организованной в 1979 году. В 1982 году некрополь взят на учет и под государственную охрану в качестве памятника-заповедника республиканского значения. С 2005 года на различных объектах некрополя Сейсем Ата ведутся активные реставрационные работы. На сегодняшний день по программе «Культурное наследие» отреставрировано почти 90 % памятников на некрополе.

[1] Первые русские научные исследования Устюрта: сборник материалов. Москва, 1963, с. 263. Это утверждение весьма сомнительно. Например, Ф.Ф. Берг упоминает о глиняных конусообразных мавзолеях, которых здесь нет. Очевидно, речь идет о некрополе Ешки-кырган, расположенном в 50-60 км. восточнее Сисем Ата, что, по логике ближе к маршруту берговской экспедиции.

Некрополь описан в нескольких работах.[2] Их результаты показали, что некрополь образовался вокруг могилы святой персоны Сейсем Ата. Известно, что этот архитектурный ансамбль создавался на протяжении пяти столетий. Наиболее ранние его памятники пока предварительно можно относить к XIV-XVI векам, к эпохе Золотой Орды (623-907/1226-1502). Это – развалины мавзолея Сейсем Ата, проповедника ислама, и другие погребальные сооружения с каменными изображениями шлемов. Развитие некрополя начиналось с его северной части от кургана средней величины и происходило первоначально на север, потом в XIX веке он стал развиваться вдоль границы древнего некрополя по кругу.

Каменные надгробные сооружения возводились над могилами мусульманских святых *(аулийа)*, батыров, биев, большей частью состоятельных *(баи, байбише, мырза, мерген)* и образованных людей *(имам, мулла, шайх, халифа, дамулла)*. Со временем они превратились в объекты массового паломничества *(зийарат)*, мусульманские святые места *(мазар)*.

Можно отметить хорошую сохранность памятников на Сейсем Ата по сравнению с другими некрополями Мангистауской области и Устюртского региона. Некрополь выделяется уникальными образцами традиционной религиозно-мемориальной архитектуры и камнетесного искусства. Богатство форм и их детали делают надгробные памятники Сейсем Ата ценной сокровищницей для исследования архитектурных традиций, сакрального мира, общественно-политической истории и культуры наследия данного региона. Надеемся также, что опубликованные надгробия с их богатым и многозначным декором (убранством) станет хорошим источником тем искусствоведам и культурологам, которые занимаются историей художественного ремесла казахов, анализом смыслов коропластики их традиционного узора.

Личность Сейсем Ата и погребенные здесь люди

По данным устных преданий, Сейсем Ата находился в отряде первых распространителей исламской религии. По другой версии, он жил в средние века, во времена Огуз-Кыпчаков. Согласно широко распространённой легенде, именно Сейсем Ата дал «бата» (благословение) казахам из рода Адай для их обоснования в здешних землях. В дальнейшем он стал почитаться в качестве святого (аулийа) всего рода (ру) Адай, и вокруг его могилы, превратившейся в сакральное место, образовался пантеон героев.

Известна древняя традиция, когда казахи хоронили умерших возле святых мест. Некрополь «Сейсем Ата» является пантеоном казахских батыров, почитаемых личностей. Как свидетельствуют надписи, здесь похоронены народные герои из рода Адай: Конай Батыр Кенжеулы (надпись № 197), Сейид Би Есенулы (№ 60), Тӧлеп Батыр Äнетулы (№ 174, 183), родоначальники Ӧтеули Жанбозулы (№ 89), Жаманкара (№ 24), Матай (№ 77), Ӧтегул Зорбайулы (№ 93), Бегей Дауилдир Козыбакулы (№ 95), Жарылгап Сенгирулы (№ 96), сыновья Назар Жарыулы – Шотан Батыр (№ 185), Тастемир Бай (№ 112), Майлан (№ 114), Кудайберген (№ 109), а также Кожаназар Бай Жанайулы (№ 78). Считается, что здесь же покоятся почитаемые личности Жанузак Батыр Ырсалыулы, Суйинкара Би-Батыр Ургешбайулы (из подразделения Жары), Мамбетнийаз Би-Болыс Тӧлепулы, Байбоз Боккараулы, Ескелди Саназар Кудайназарулы, Сенгир Дауилдирулы, Каржау Тӧлекеулы, Äнет Би Текейулы и многие другие. Однако часть мавзолеев с течением времени была разрушена, отдельные надписи стерлись или были утеряны. В результате возрождения национальной идеи «Мәңгі ел», сакральная значимость некрополя Сейсем Ата усилилась за счет общенационального контента. Многие люди считали и считают за честь похоронить своих близких на этом кладбище. Поэтому оно, несмотря на административные запреты, продолжает расти и в наши дни.

Погребальное сооружение Сейсем Ата было возведено на вершине кургана ранней эпохи. Его могила выглядит архаично и очень скромно. Лишь обилие старых рогов архаров, привезенных сюда служителями святого места *(шыракшы)* и паломниками, и шест с некогда украшавшим его навершием *(ту)*, выделяют ее среди других погребений.[3] Как показали наши исследования, для изучения истории формирования и

---

[2] Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987, с. 25-27; Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: НИЦ «Гылым», 2002, с. 16, 18, 26, 34, 36, 81, 85, 236, 242-244, 247, 250, 255, 289, 301, 302, 304, 305, 326, 327, 332, 333, 340, 341, 350-352, 362, 363, 412, 423, 425, 431, 434, 458, 475, 478, 481, 502, 525, 526, 560, 641, 644, 647; Паспорт некрополя Сисем Ата. Рукопись фонда Мангистауского государственного историко-культурного заповедника (г. Актау). Дата 25 мая 1999 г.

[3] Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987, с. 25-27

развития культа Сейсем Ата большое значение имеют надписи № 191 и 192. Они посвящены потомкам халифа ‘Али ибн Аби Талиб (35-40/656-661) и его сына Имама Хусайна (ум. в 60/680 г.). Несомненно, здесь можно заметить возможную связь потомков суфийского шейха Йасавийа Саййид Ата, игравших важную роль в средневековой и новой истории региона, с данным сакральным объектом.[4]

По другой легенде, Сейсем Ата – ученик и сподвижник Ходжа Ахмада Йасави (ум. в 562/1166-67 г.). Такая легенда, вероятно, распространялась поздними мистиками *(суфи)*. Кстати, среди погребенных можно встретить людей, получивших суфийское воспитание – носителей титулов «суфи» (№ 33, 180), «шайх» (№ 106, 200), «халифа» (№ 101). Однако на надписях можно обнаружить и последователей других направлений ислама: знатоков Корана и *хадисов* (*хафиз*, № 188, 189, 201), старших преподавателей медресе (*дамулла*, № 124), духовных деятелей, имамов мечетей или просто религиозно образованных людей (*мулла*, № 54-56, 78, 90, 112, 121, 135, 165, 180, 182).

Следовательно, независимо от хронологии и сюжетов легенд, бытующих вокруг личности Сейсем Ата, эпиграфический материал собственно некрополя дает серьезное основание связать эту личность с процессом исламизации местных социумов, независимо от времени и их этнической принадлежности.

Архитектурные сооружения некрополя

Сооружения на некрополе по их конструктивным особенностям можно разделить на три типа. Первый из них представляет группа мавзолеев, построенных из грубо обработанных плит известняка-песчаника, выложенных на глиняном растворе. Они монументальны по форме, имеют конусовидные купола перекрытий, выложенные в технике ложного свода. Входные проемы имеют арочные элементы.

Второй тип названных сооружений имеет по фасадам облицовку из крупных плит ракушечника. Купола не облицованы. На куполах имеются резные навершия.

[4] См. обзор источников в: ДиУис Д. Мангышлак в биографиях Хусайна Хорезми // Исламоведение в Казахстане: состояние, проблемы, перспективы. Материалы международного круглого стола (г. Астана, 20 ноября 2014 г.) / Ответственные редакторы Шаповал Ю.В., Кабылова А.С., Робинсон Н. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014, с. 30-39.

Третий тип сооружений относится по времени к середине XVIII–XIX веков. Стены в этот период возводятся из пиленых плит и блоков, с внутренним слоем из необработанного камня. Благодаря конструктивной облицовке пилеными плитами купола стали приобретать более изящные шлемовидные формы. На поверхности появляется орнаментальная роспись по контурной резьбе. *Сагана-тамы*, появившиеся на некрополе в XVIII веке, имеют конструкцию стен и декоративное оформление, аналогичное мавзолеям данного периода.

Сегодня в пантеоне Сейсем Ата разбросаны сотни самых разнообразных памятников. Величавые купольные мавзолеи соседствуют со скромными, а то и просто вколотыми в землю необработанными камнями. По данным существующего паспорта объекта, в некрополе насчитывается всего 1328 архитектурных памятников, из них 24 – купольные *мазары*, 138 – *сагана-тамы*, 81 – *кулпытасы*, 159 – *койтасы*, 1 – *кошкар-тас*, 129 – *сандык-тасы*, 133 – каменные ограждения, 3 – рельефные памятники *(бедерлі тас)*, 70 – каменные насыпи, 236 – каменные метки *(тас белгілер)*, 286 – разные очертания, состоящие из малых архитектурных форм.

Архитектурные формы надгробий гармонично сочетаются с художественными элементами в виде орнаментов, узоров, арабесок. Необходимо отметить богатство форм и типов памятников на некрополе:

Койтасы – буквально *каменные бараны*. Это зооморфные изваяния, напоминающие стилизованные формы баранов.

Уштас. Они напоминают горизонтально вытянутые ступенчатые пирамидки. Наиболее ранние из них датируются XIV веком. На их боковых гранях обычно изображен боевой пояс с подвешенным к нему клинком в ножнах; некоторые *уштасы* богато украшены растительным орнаментом.

Стелы-кулпытасы. На некоторых *кулпытасах* изображены прически из множества кос с подвешенными к ним украшениями-оберегами. *Кулпытасы* на могилах мужчин несут барельефные изображения боевого пояса, ремесленных орудий, нередко боевого коня и оружия. На древних *кулпытасах* можно увидеть кинжалы, топоры-балта, луки, стрелы; на более поздних – ружья, а также луки и топоры.

Кулпытасы устанавливались вертикально в изголовье погребенного лицевой стороной на восток и врывались в землю. У большинства па-

мятников имеются боковые надписи, состоящие, как правило, из благочестивых изречений. Встречаются надписи и на обратной стороне плит.

Сандык-тас, прямоугольные каменные ящики из очень крупных плит. Этимология названия угадывается легко и связан с формой этих надгробий, напоминающих сундук *(сандык)*. Такой ящик устанавливали на поверхности земли и перекрывали мощной каменной крышкой-плитой. Иногда на крышке сандык-тас ставили каменный шлем – шлем воина. На Сейсем Ата сохранились сандык-тасы, наружные стены которых покрыты рельефными с сюжетными или портретными изображениями лучника в высоком головном уборе, натягивающий лук, в другом – лошади и боевое оружие.

Мазары или **сагана**, **торт-кулак там** – прямоугольные сооружения, без крыши, конца XVIII века. Внутренние стены некоторых *сагана-тамов* украшали богатым орнаментом, *айатами* из Корана, рисовали самовар, чайник, чашки, треногу, чугунный котел, орудия труда и т.д.

Следует отметить, что в наименовании сооружений существует некоторый диссонанс между терминами, используемыми исследователями архитектуры и самими текстами надписей. Например, для наименования объектов надписи используют такие популярные среди народа слова, как «там» (гробница; № 6, 19, 53, 116, 152, 159, 163, 169), «бина» (здание, сооружение; № 29, 30, 33), «дивар» (стена; № 78), «сарай» (двор, храм; № 121), «мола» (мавзолей; № 155) или просто «тас» (камень, памятник; № 64, 67, 71, 117, 124, 138, 166).

Надписи

Работа по снятию фотокопий надписей проводилась в рамках Мангистауской областной программы «Культурное наследие». Группа в составе четырех человек – А.К. Муминова, А.Ш. Нурмановой, М.С. Нуркабаева и фотографа С.К. Нуркешева, провела работы в течение пяти дней – 8-12 октября 2008 года. В первый день был произведен первичный осмотр объектов в некрополе под руководством консультанта, архитектора М.С. Нуркабаева. Затем были проделаны следующие работы: обмер памятников и надписей, описание технических характеристик, прорисовка надписей, фотофиксация памятников (С.К. Нуркешев), первичное чтение, первичная расшифровка надписей в тетрадях, проведение интервью с паломниками, запись устных преданий о Сейсем Ата, родоначальниках, батырах, биях и остальных погребенных лицах. Также была совершена поездка к соседнему некрополю «Кос-Мола».

Всего на некрополе Сейсем Ата были обнаружены и зафиксированы 204 надписи со 158 надмогильных памятников.

Основная часть надписей высечена на надгробных камнях, сундукообразных памятниках, каменных бараньих фигурах – *кулпытас, койтас, уштас* и на входных порталах *мазаров*. Некоторые тексты выцарапывались на плоской поверхности, и поэтому при осуществлении фотофиксации приходилось снимать камни при боковом освещении, либо слегка ретушировать буквы и т.п. Важно было переписать тексты на месте, с фиксацией размеров, особенностей материала и т.д. Следует иметь в виду то обстоятельство, что основная часть текстов написана непрофессиональными почерками, что требует дополнительных навыков по чтению и расшифровке надписей. Фиксация надписей затрудняется и плохой сохранностью некоторой их части.

Содержание текста однородное и, в основном, форма их написания тяготеет к стандартизации. Так, например, примерная структура надгробных надписей выглядит следующим образом:

1) религиозные формулы (чаще всего: бенедикционная формула «басмала», кредо веры – *таухид*, формула свидетельства единобожия и т.п.);
2) основной текст (род, имя, дата смерти, возраст);
3) хвалебные стихи, пожелания;
4) имя донатора, то есть того, кто поставил памятник (дети, муж, жена, внуки);
5) иногда имя мастера-камнетеса.

Тексты написаны на арабском и тюркском (казахском) языках.[5] На надмогильных плитах, в основном, превалируют такие формулы: «Нет божества, кроме Аллаха», «Мухаммад – посланник Аллаха» *(калима-йи таййиба)*, «Я свидетельствую, что нет божества кроме Аллаха. Я свидетельствую, что Мухаммад – посланник Аллаха» *(калима-йи шахадат)*, «Именем Аллаха, Милостивого, Милосердного!» *(басмала)*, «Суд принадлежит Аллаху!» *(ал-Хукм ли-л-Лах!)*, «Я прибегаю к Аллаху от Сатаны, побиваемого камнями» и др.

Тексты характеризуются непременным наличием в эпитафии назва-

[5] Часть надписей позднего времени записана с использованием кириллического шрифта (№ 160, 164, 172). В публикуемых переводах опорной принята версия перевода текста на казахский язык.

ний рода (*ру*), племени (*тайпа*, от арабского слова «та'ифа»), подразделения (*бөлім, аймақ, аул, аулет*), которым относились погребенный или мастер. Однако использование терминов применительно к конкретным родам и подразделениям внутри них показало их неустойчивость. Например, Жары называется то «ру» (надпись № 98), то «тайпа» (№ 3, 103, 124) или «бөлім» (№ 2, 12). Абсолютное большинство надписей относятся к роду Адай. Только в двух случаях упоминаются «Бериш» (№152) и «Таз» (№ 138). В одном случае встречается название «Киши жуз» (№ 151). Встречаются надписи, где племенная принадлежность погребенного лица не указана.

Личное имя погребенного в 25 случаях (№ 57, 60, 72, 78, 89, 92, 93, 113, 116, 125, 140, 142, 144-147, 186, 188, 195, 196, 199, 201-204) предваряется выражением на арабском языке «би-исм» (по имени …). В одном случае в надписи № 69 мы можем видеть перевод данного выражения на казахский язык («Есімі Боқаш ибн Құлбай үшін»). Причем буква «алиф» в нем сохраняется, что является формальной ошибкой с точки зрения пунктуации арабского языка, однако должна, очевидно, рассматриваться фонетической и отчасти грамматической нормой местного языка.[6] В написании собственно личных имен мы можем видеть следование мастеров их формам в арабском, тюркско-чагатайском и казахском языках. Ошибки в написании имен и других частях эпитафии встречаются довольно часто, что говорит об уровне грамотности их составителей и исполнителей. Мастера-камнерезы (*уста, жазушы*) были одновременно и резчиками камня, и писцами, владевшими несколькими каллиграфическими почерками. Об их почетном положении в обществе свидетельствует то, с какой гордостью они включают в текст эпитафии свое собственное имя (№ 8, 124, 126, 128, 138, 173, 175).

Возведение памятников было довольно дорогим мероприятием. В одном случае указана сумма расходов (80 серебряных монет, № 44). Среди погребенных много исторических фигур и знатных лиц. Отмечены ханы (№ 148, 193), би (№ 87), мырза (№ 40, 55, 64, 145, 146, 152), состоятельные люди (баи; № 58, 64-66, 76, 78, 81, 90, 96, 112, 113, 116-118, 127, 132, 137, 145-147, 150, 152-154, 167, 181). Отдельно следует сказать о батырах (№ 105, 138, 139, 178, 182, 197), которые были защитниками отечества. Указание рода, племени, общины и т.д. почти на каждом монументе вместе с обозначением тамгы этих родов выполняло гораздо больше функций. Главным из них была демаркация границ владений рода.

В надписях чаще всего указывается возраст погребенного, реже – дата его кончины. Даты указаны по *хиджре* (мусульманскому летоисчислению) и по *милади* (христианскому летоисчислению). Имеются случаи, когда приводятся даты по обеим системам. Такое явление, очевидно, связано с влиянием соседней Российской империи, а также с очевидной близостью древнетюркского способа летоисчисления (по солнечному исчислению года) с «новым» календарем.

Надписи некрополя вырезаны почерками арабской каллиграфии – угловатый *куфи, сулс, насх, наста'лик*. Они замысловато закругляли различные стили арабского письма, искусно связывали геометрический и растительный орнаменты, добиваясь утонченности украшения. В памятниках мы видим лучшие образцы художественной резьбы по камню; они считаются веским доказательством того, что в средние века искусство резьбы по камню и каллиграфическое мастерство достигли совершенства.

Принципы издания

В издании текстов надгробий мы придерживались устоявшихся принципов и правил, принятых в серии «Эпиграфические памятники Казахстана».[7] Также учитывался международный опыт издания такого рода текстов.[8]

При представлении каждого текста (надгробия или надписи на мавзолее) первый блок – краткое описание самого объекта, на котором написан текст, определяется язык текстов. Затем приводится фотография надписи. Далее представлен собственно оригинал текста (чтение), его перевод на три языка – казахский, русский и английский, который при необходимости сопровождается комментариями. В приложении приводятся указатели имен, географических, этнических названий и т.п. Задача издателей – сделать использование альбома максимально удобным для пользователей. Указатели составлены У. А. Утепбергеновой.

[6] Такая же ошибка допущена в написании басмала в двух других надписях (№ 100, 121).

[7] Muminov A.K., Nurmanova A.Sh. Shaqpaq-Ata: Inscriptions of the Underground Mosque and Necropolis / ed. B.M. Babajanov. Almaty: Daik-Press, 2009.

[8] Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997; Babadjanov B., Szuppe M. Les inscriptions persanes de Chār Bakr, necropole familiale des khwāja Jūybary près de Boukhara. London: Corpus Inscriptionum Iranicarum, 2002; Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави / Составители А.К. Муминов, М.Б. Кожа, С. Моллаканагатулы, М.Ж. Садыкбеков, Ж.М. Нурбеков. На казахском, русском и английском языках. Издание четвертое, переработанное и дополненное. Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013.

INTRODUCTION TO THE PUBLICATION OF THE MONUMENTS

Introduction

The term 'epigraph' is derived from the Greek verb *epigraphein* (literally 'to write upon') and as a technical term in the broadest sense it means any inscription on a firm object. There are inscriptions on architectural monuments, luxury goods, jewelry, clothes, and of course on gravestones. Such inscriptions contain unique information about the manufacturers and owners of objects, builders, master architects and deceased persons (in the case of inscriptions on gravestones and mausoleums). Unlike manuscripts which are usually copied several times and may contain biased editorial amendments, epigraphs reflect the era when they were written. They furnish impartial information about the people of the era including their tastes and level of literacy.

Inscriptions on magnificent architectural monuments and on the gravestones of past rulers and high-ranking officials serve to complement data from documentary sources such as historical and hagiographical works. However, the names and deeds of less well-known individuals and commoners are rarely mentioned in manuscripts, which speak merely of the "people" obscuring the fact the people comprised patrimonial clans, families, and groups that were not faceless and indifferent to events. These groups constituted the "society" which is the object of historical research. Therefore, any information about them increases our chance of reconstructing the social life of the "lower" strata that played an important role in history. It is consequently important for historians, ethnographers and experts in other fields.

The publication of epigraphic materials, especially gravestone inscriptions, is always valuable. It expands and diversifies local sources on the social history of Kazakhstan and enhances our understanding of the social communications and culture of our ancestors. Epitaphs furnish information concerning the precise place and date of death (and sometimes of birth); the genealogy of the deceased; and his *nisba* (chain of sacral continuity). Other biographical details of celebrated personalities and participants in historical events are also well represented. Gravestone monuments contain important data about military, political, social, economic and ethnic history in respect to ruling dynasties, family and clan communications, and the social structures of communities.

In this context, the task of the present edition consists in introducing epigraphic material from one of a small number of complexes of gravestone epitaphs, which are uniform in style and have internal coherence. The publication of this material will make available to a wider circle of experts the texts of epitaphs of this complex which is located in the western region of Kazakhstan. The further accumulation of materials concerning similar complexes will help to determine their place and role in the historical and cultural development of the region. It will also assist in reconstructing local history, especially in respect to internal social and patrimonial communications and demographic conditions that can rarely be inferred from other sources.

The texts of epitaphs of course bear the peculiar imprint of the era in which they were created and provide a mass of information which is interesting to the researcher. The complex directly or indirectly reflects political, ethno-linguistic, and other processes and events.

It is extremely important to compare the data thus obtained with information from other published and unpublished sources. This approach to epigraphic research has long been the norm. It provides an opportunity for extensive historical interpretation, both to publishers of epigraphic material, and to other researchers who will use this material in their work. In addition, it supplements the ethnographic material on the traditional perception of a shrine by the local population.

Gravestone epitaphs are written sources, documents from the past that give insights into the history and culture of the people; information that the researcher supplements from other sources which sometimes confirm its reliability. Sometimes epitaphs are the only source of historical information about the era in which gravestones were created.

The Arabic alphabet, in which the bulk of the epitaphs presented are written, has long been integral to the spiritual life of the population who used it for inscriptions in the Turkic language. It is possible that in this region, the Arabic alphabet began to be used much later than in other regions of the Islamic world, especially for epigraphic monuments. Broadly speaking, it was in the post-Mongolian period that Turkic inscriptions began to appear. There is still no reliable data about where and when this first occurred. Thus researchers should pay attention to all

available sources. On the other hand, we are better informed about the end of the period in which the Arabic script was used. From the comparative study of gravestones, we may conclude that Arabic writing was used for epitaphs up until the middle of the twentieth century. The reason why it remained in use for so long is probably that the Arabic alphabet was imparted to the Kazakh people on their adoption of Islam and that it acted as a symbol of the Islamic religion. The Arabic script was always used for the Qur'an, the main symbol of the faith.

By preserving writing and the language embodied in it, tombstones play a similar role to ancient manuscripts. The cemeteries where they are concentrated are repositories of important historical documents.

Necropolis of Seysem Ata

The necropolis of Seysem Ata is located on the route of the old caravan road, on the Western heights of Ustyurt, 30 kilometres to the north of Say-Ötes district. It is the largest and the most ancient necropolis in the Manghïstau region. According to the current guidebook, there are 1328 architectural monuments in the necropolis. They include 24 domed *mazars, 138 saghana-tam, 81 qûlpï-tas, 159 qoy-tas, 1 qoshqar-tas, 129 sandïq-tas,* 133 stone protections, 3 monumental reliefs *(bederli tas)*, 70 stone embankments, 236 stone tags *(tas belgiler)*, and 286 different outlines consisting of small architectural forms.

The necropolis was first mentioned in the report of the first Russian military reconnaissance expeditions of 1825-1826 led by Colonel F. Berg. A brief journal entry about it states: "This sacred cemetery consists of several cone-shaped stone and earth embankments. There is no information about its antiquity but judging by its condition it probably dates from the time when the Turkmens or Kyrgyz [Kazakhs] first came here" [1].

In 1997, research on the historical and architectural complex of the necropolis of Seysem Ata was conducted by a group of architects from the Kazakh SSR's Ministry of Culture. The group was led by Aben Itenov. A subsequent expedition under the leadership of Maqsut Nurqabayev was undertaken in 1979. The necropolis was registered and given protected status as a republican memorial reservation in 1982. Since 2005 active restoration works on various objects of the necropolis of Seysem Ata have been conducted. To date, according to the "Cultural Heritage" programme, nearly 90% of the monuments in the necropolis have been restored.

Several works are devoted to the description of the necropolis[2]. The necropolis was formed round a sacred *mazar* of Seysem Ata. It is known that this architectural complex was created over a five-hundred year period. The earliest monuments evidently belong to the fourteenth and fifteenth centuries, the era of the Golden Horde and the period of its disintegration. These are the ruins of the mausoleum of Seysem Ata, a Muslim preacher, and funeral constructions with stone images of helmets. Further development originally took place to the north. Then in the nineteenth century the necropolis began to extend beyond all its ancient borders.

Stone slabs were erected over the graves of Muslim saints, Batïrs, Biys and simple people. They became places of mass pilgrimage, worship, and Muslim shrines.

The designs of the mausoleums in the necropolis are of three types. Those of the first type are built of roughly processed slabs of limestone-sandstone which are laid on a clay foundation. They are monumental in form and have overlapping cone-shaped domes with false arches and arched entrances. Those of the second type have facades made with large slabs of shell rock. The domes are not plastered but are surmounted by a carved canopy. The third type date from the middle of the eighteenth century to the middle of the nineteenth. In this period, walls were constructed of hewn slabs and blocks, with an inside layer of unhewn stone. Domes took on a more graceful helmet-shaped form, thanks to the use of hewn slabs in their construction. On the surface there is an ornamental list in planimetric carving. *Saghana-tams* appeared in the necropolis in the eighteenth century. Their walls and decorative elements are similar to the mausoleums of this period. Today Seysem Ata contains

---

[1] Pervye russkie nauchnye issledovaniia Ustiurta: sbornik materialov (The First Scientific Russian Investigations of Ustyurt: the Collection of Materials). Moscow, 1963, p. 263. This statement is highly questionable. Colonel Berg mentioned clay cone mausoleums, which are not found in Sisem Ata. It evidently refers to the Necropolis of Eski-Qurghan, which is located 50-60 km. further east and is closer to the route of the Colonel Berg's expedition.

[2] Mendiqulov, Malbaghar, Monuments of National Architecture of Western Kazakhstan, Alma-Ata: "Öner," 1987, p. 25-27; Äzhighali, Serik E., Architecture of Nomads, Phenomenon of History and Culture of Eurasia, Almatï: Research Center "Ghïlïm," 2002, p. 16, 18, 26, 34, 36, 81, 85, 236, 242-244, 247, 250, 255, 289, 301, 302, 304, 305, 326, 327, 332, 333, 340, 341, 350-352, 362, 363, 412, 423, 425, 431, 434, 458, 475, 478, 481, 502, 525, 526, 560, 641, 644, 647; Guide to the Necropolis of Seysem Ata. Manuscript of the Manghïstau National Historical and Cultural Park Fund. Aqtau: May 25, 1999.

hundreds of scattered monuments of the most varied kind. Stately domed mausoleums adjoin more modest ones, some comprising unhewn stones simply stuck in the earth.

There is a longstanding tradition of Kazakhs burying people near holy sites. The necropolis of "Seysem Ata" is a pantheon of Kazakh Batïrs, national heroes from the Aday ru – Qonay Batïr Kenzhe-ûlï (№ 197), Seyyid Bi Esen-ûlï (№ 60), Tölep Batïr Änet-ûlï (№ 174, 183), the ancestors of tribes – Öteuli Zhanboz-ûlï (№ 89), Zhamanqara (№ 24), Matay (№ 77), Öteghûl Zorbay-ûlï (№ 93), Begey Dauildir Qozïbaq-ûlï (№ 95), Zharïlqap Sengir-ûlï (№ 96), the sons of Nazar Zharï-ûlï – Shotan Batïr (№ 185), Tastemir Bay (№ 112), Maylan (№ 114), Qudaybergen (№ 109), and also Qozhanazar Bay Zhanay-ûlï (№ 78). It states that Qarzhau Töleke-ûlï, Zhanûzaq Batïr Ïrsalï-ûlï, Suyinqara Urgeshbay-ûlï, the Bi-Batïr from the Zharï ru, Mambet-Niyaz Bi-Bolïs Tölep-ûlï, Bayboz Boqqara-ûlï, Eskeldi Sanazar Quday-Nazar-ûlï, Sengir Dawildir-ûlï, Änet Bi Tekey-ûlï and many others are buried here.

The monuments are in good condition compared to those in other necropolises of the Manghïstau and Ustyurt region. The necropolis Seysem Ata contains unique examples of traditional religious and memorial architecture, and stonemasonry. Adjoining magnificent mausoleums there are simply-constructed mazars, a set of the stelai decorated with arabesques, and drawings. Together they form a unique architectural complex. The necropolis Seysem Ata is a valuable record of the architectural traditions, religious attitudes and political development of holy men in this region.

Personality of Seysem Ata

According to oral history, Seysem Ata lived in the Middle Ages at the time of Oghuz-Qïpchaq and was one of the first people to propagate Islam. There is a legend that he allowed Kazakhs of the Aday ru to locate "bata" in local territory. After his death the ru considered his grave sacred, and its own necropolis took shape round it.

Subsequently his burial site became sacred, and many considered it an honor to be buried near him. Their descendants likewise consider it an honor and so the cemetery continues to grow today. The funeral construction of Seysem Ata was built on top of an early barrow. The grave appears archaic and very modest. Only the abundance of old Arkhar horns brought by Seysem Ata's admirers, and a pole which once supported a decorative canopy, distinguish it from other burials[3]... Our research has shown that inscriptions 191 and 192 are important for studying the history of the formation and development of the cult of Seysem Ata. They are dedicated to the descendants of the Caliph 'Ali ibn Abi Talib (35-40/656-661) and his son, Imam Husayn (d. 60/680). In all probability there is a link with the descendants of Sufi Shaykh Sayyid Ata who played an important role in the medieval and modern history of the region[4].

Seysem Ata was a native of the city of Turkestan. According to a legend probably spread by later mystics (Sufis), he was the pupil and associate of Ahmad Yasawi (d. 562/1166-1167). Incidentally, those buried include people who received the Sufi titles "Sufi" (№ 33, 180), "Shaykh" (№ 106, 200) and "Khalifa" (№ 101). However, the inscriptions also mention the names of followers of other Islamic movements and disciplines: Qur'an and Hadith experts (Hafiz; № 188, 189, 201), senior teachers in madrasa (Damulla; № 124), spiritual leaders, imams, or simply religiously educated people (Mullah, № 54-56, 78, 90, 112, 121, 135, 165, 180, 182).

Therefore, notwithstanding the legends attached to the person of Seysem Ata and the problems of chronology, the necropolis's epigraphic material itself furnishes grounds for linking him with the process of Islamization of the local societies, regardless of their ethnicity.

The architectural constructions of the necropolis

Most of the extant Muslim inscriptions of the region are memorial epitaphs on tombstones, decorative chests and ovine sculptures.

Qûlpï-tases have vertical headboards facing east and implanted in the earth. The majority of the monuments have lateral inscriptions consisting, as a rule, of pious sayings. There are inscriptions on the reverse side of the slabs. They include patrimonial *tamghas*, various images, and statements that indicate the sex and occupation of the deceased. This data is a reliable source of information for studying the life and customs of the population. In addition, mediaeval sculptures of rams and sheep prove that in this

[3] Mendiqulov, M., Monuments of National Architecture of Western Kazakhstan, Alma-Ata: "Öner," 1987, p. 25-27.

[4] See overview of sources on this subject: DeWeese, Devin. Manghishlaq in the biographies of Husayn Khwarazmi // Islamic Studies in Kazakhstan: their state, problems and prospects.

period the art of carving stone was widespread in the region.

Stonemasons were both carvers of a stone and copyists who mastered several calligraphic styles. The pride with which they included their own name in the text of an epitaph testifies to their honorable status in society. Local stonemasons whom people still refer to as «tastan tuyin tuygen sheber», literally "the master tying a stone in a knot", include Zhïlqï-bay Dora-ûlï, Tûrlï-Mûrat Satïbaldï-ûlï, Duysen Bay Saqi-ûlï, Orda Bay, Ense, Qozïbaq and many others.

The sense and a form of these components, including the style of writing, has remained virtually the same since their emergence.

The inscriptions of the region are carved in angular Kufic, *thuluth, naskhi, nasta'liq* and other Arabic calligraphic styles. It is well-known that the Islamic tradition prohibited the adornment of architectural monuments with paintings, including images of the deceased. Therefore calligraphers and sculptors used letters as decorative elements. In an intricate manner they rounded off various forms of Arabic letters, skillfully connecting geometrical and botanical motifs, achieving ornamental refinement. In monuments we see the best examples of the art of carving on a stone. They are compelling evidence that in the Middle Ages calligraphic skill and the art of carving on a stone reached perfection.

The architectural forms of gravestones were harmoniously combined with other artistic elements such as ornaments, patterns and arabesques. The rich variety of forms and types of monuments in the necropolis is noteworthy. They include:

Qoy-tas. Stone rams.

Ush-tas. They resemble horizontally-extended step-pyramids. The earliest of them date from the fourteenth century. The warrior's belt with the blade suspended in a sheath is usually represented on their sides. Some ush-tas are decorated with botanical motifs.

Stela-qûlpïtas. On some *qûlpï-tas*, there are representations of braided headdresses with jewelry and charms. *Qûlpï-tas* on men's graves bear bas-relief images of the warrior's belt and craftmen's tools. They often also depict his war-horse and weapons. On ancient *qûlpï-tas* one may see daggers, axes, bows and arrows; on more recent ones there are guns as well as bows and axes.

Sandïq-tas. Rectangular stone boxes with very large slabs. The boxes stand on the ground and are closed with massive slabs. Sometimes on the covering slab of a *sandïq-tas* there is a stone representation of a soldier's helmet. In Seysem Ata there are sandïq-tas whose external walls are covered with relief images of an archer in a high headdress drawing his bow, and others depicting horses and military weapons.

Mazar or saghana. Rectangular constructions without a roof. They date from the end of the eighteenth century. The Internal walls of some *saghana-tam* have lavish ornamentation, *ayats* from the Qur'an, and drawings of a samovar, a teapot, cups, a tripod, a pig-iron copper, and workmen's tools.

Separate graphic motifs and rich ornamental compositions accompanying the calligraphic text of the epitaph and intertwining with it, are found on almost every monument. The importance of the texts of the epitaphs as primary sources is very great. This is principally because they give insights into the spiritual and material culture of the people. Traditionally texts were written in the Arabic, Persian and Turkic languages. Epigraphic monuments invariably mention the person's lineage and taypa, his name, the name of his father (and sometimes that of his grandfather), his occupation, his age and the year of his death in the Hijri calendar (or the common-era calendar for more recent monuments). In the case of women, the place of residence and the name of the husband are indicated. Traditionally, in addition to this information, the monuments were inscribed with ayats from the Qur'an, hadiths, other sacred texts or lines of poetry. Some epitaphs include laudatory epithets and verses. Religious formulae are also common.

Inscriptions

Work on photographing the inscriptions was initiated under the aegis of the regional program "Cultural Heritage". A group of four people – Ashirbek Muminov, Aytzhan Nûrmanova, consultant Maqsût Nûrqabayev and photographer Samat K. Nurkeshev – undertook this task on October 8-12, 2008. On the first day they carried out a provisional survey of the objects in the necropolis. They then measured the monuments and inscriptions, wrote a technical description of them, produced a photographic record of them and transcribed the inscriptions in notebooks. They also interviewed

pilgrims and recorded legends about Seysem Ata, Batïrs, Biys and other persons buried there. In addition they visited the nearby necropolis of "Qos-Mola".

In the necropolis of Seysem Ata, a total of 199 inscriptions on 158 monumental gravestones were recorded.

The contents of the text are fairly uniform and tend towards standardization. So, for example, the approximate structure of gravestone inscriptions is as follows:

1) Religious formula;
2) Main text (genealogy, name, age, date of death);
3) Laudatory verses, wishes;
4) Name of the person who commissioned the monument (children, the husband, the wife, grandsons);
5) Sometimes the name of the stonemason.

The texts are written in Arabic and Turkic (Kazakh)[5]. On the gravestones, the formulas most commonly encountered are: *"There is no god but Allah"*, *"Muhammad is the Messenger of Allah"* (Kalima-yi Tayyiba), *"I testify that there is no god but Allah. I testify that Muhammad is the Messenger of Allah"* (Kalima-yi shahadat), *"In the name of Allah al-Rahman al-Rahim"* (Basmala), *"Allah Almighty posses command"*, *"I seek refuge with Allah from the accursed Satan"*.

A characteristic feature of the texts is a standard form of epitaph that mentions the genus name (ru), tribe (taypa, from the Arabic word "ta'ifa") and unit (bölim, aymaq, auil, awlad) of the deceased person or the stonemason. However, the use of these terms is not consistent. For example, Zharï is called the "ru" (inscription № 98), the "taypa" (№ 3, 103, 124) or "bölim" (№ 2, 12). The vast majority of the inscriptions belong to the ru Aday. Only in two cases do they referred to "Berish" (№ 152) and "Taz" (№ 138). In one case the name "Small Horde" is found (№ 151). There are inscriptions where the tribal affiliation of the deceased is not specified. In 25 instances (№ 57, 60, 72, 78, 89, 92, 93, 113, 116, 125, 140, 142, 144-147, 186, 188, 195, 196, 199, 201-204) the name of the deceased is preceded by an expression in Arabic "bi-ism" (for the name of ...). In one instance, the inscription № 69, we can see the translation of the expression into Kazakh ("Esimi Boqash ibn Qûlbay ushin"). Moreover, the letter "Alif" is retained, which is a formal error in terms of Arabic orthography, but it must obviously be considered part of the phonetic and grammatical norms of the local language[6]. In writing their own personal names we can see stonemasons conforming to Arabic, Turkish-Chagatay and Kazakh linguistic usages. Errors in spelling names and other elements of the epitaphs are quite common, indicating that the level of literacy of those who compiled and inscribed them. Stonemasons (Ûsta, Zhazushï) were both stone carvers, and scribes, with a command of several calligraphic styles. The high esteem in which they were held is evident from the pride with which they include their own names in the text of the epitaph (№ 8, 124, 126, 128, 138, 173, 175).

The construction of a monument was quite an expensive undertaking. In one case we are told its cost (80 silver coins, № 44). Among the deceased are many historical figures and notable persons. They include khans (№ 148, 193), biys (№ 87), mïrza (№ 40, 55, 64, 145, 146, 152) and wealthy people (bay; № 58, 64, 65, 66, 76, 78, 81 90, 96, 112, 113, 116, 117, 118, 127, 132, 137, 145, 146, 147, 150, 152, 153, 154, 167, 181). Special mention should be made of the Batïr (№ 105, 138, 139, 178, 182, 197), who were the defenders of the fatherland. Each clan, tribe, community, etc. used their tamghas to mark their territories. In a sense it was a means of demarcating the borders of the Kazakh territories.

The inscriptions often indicate the age of the deceased, or at least the date of his death. Dates are given in *Hijri* (Islamic calendar) or *Miladi* (Christian era). There are instances where both systems are used. This phenomenon is apparently due to the influence of the neighboring Russian Empire, as well as the obvious proximity of the ancient Turkic method of dating.

Most of the epigraphic material is carved on *qûlpï-tas, qoy-tas, ush-tas* and on the entrance portals of *mazars*. Some texts were scratched on a flat surface and therefore in order to photograph them it was necessary to move the stones or to retouch letters slightly. It was important to copy texts *in situ* and to record their size and the features of the material. It should be borne in mind that the majority of the texts are written in difficult Arabic

[5] Some of the inscriptions were written at a later time using the Cyrillic font (№ 160, 164, 172). In the published version of the accepted reference translations, the translation of the text is into the Kazakh language.

[6] The same mistake is made in writing Basmala in two other inscriptions (№ 100, 121).

calligraphic styles (Kufic, Diwani, etc.) that require skill in reading and interpretation. However, it is vital to record them as there is a risk that they may be lost or damaged. The advantage of making them available in book form justifies the difficulty of the undertaking. The publication should prove useful to philologists, linguists and in particular to experts engaged in various aspects of historical research.

Principles of the edition

In publishing the texts of the epitaphs we adhered to the same principles and rules as in the series of "Epigraphic Monuments of Kazakhstan. [7]" We also took into account international experience in publishing this kind of text [8].

In the presentation of each text (or tombstone inscription on a mausoleum), the first element is a brief description of the object on which it is written and the language it is written in. Next there is a photo caption. Then there is a transcription of the original text followed by translations into Kazakh, Russian and English, with comments where necessary. The annex contains an index of names of persons, clans, tribes, places etc. The aim was to make the album as user-friendly as possible. The indices were compiled by Urkiya A. Utepbergenova.

[7] Muminov A.K., Nurmanova A.Sh. Shaqpaq-Ata: Inscriptions of the Underground Mosque and Necropolis / ed. B.M. Babajanov. Almaty: Daik-Press, 2009.

[8] Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997; Babadjanov B., Szuppe M. Les inscriptions persanes de Chār Bakr, necropole familiale des khwāja Jūybary près de Boukhara. London: Corpus Inscriptionum Iranicarum, 2002; Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi / Editors A.K. Muminov, M.B. Kozha, S. Mollaqanaghatulï, M.Zh. Sadïqbekov, Zh.M. Nurbekov (in Kazakh, Russian and English languages). 4th emended and augmented edition. Almaty: "Effect" Ltd., 2013.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

Ескерткіш басылымына кіріспе.. 6
Введение к изданию памятников 12
Introduction to the publication of the monuments 18

Мәтіндер және олардың аудармалары 24
Тексты и их переводы 24
Texts and their translations 24

Көрсеткіштер 158
Указатели 158
Indexs 158

Баспаға әзірлеген: **Мақсат Ясылбайұлы**
Арт-редакторы: **Амангелді Алдоңғарұлы**
Корректорлары: **Ақбаян Сназарова, Нил Робинсон, Айдар Жапаров**
Терімшілер: **Арай Бердалы, Гүлнұр Бердалы**
Мұқабадағы фотосуреттің авторы: **Ерлан Джумаев**
Техникалық редакторы: **Мұхаметхан Ибрагимов**
Теруге жіберілді: 01.06.2015.
Басуға қол қойылды: 15.08.2015. Пішімі 1/16 10 баспа табақ

ISBN 978-601-302-339-7

ISBN 978-601-302-339-7